

Juridische beroepen in België (19de-20ste eeuw) Inleiding

KAREL VELLE

Doctor in de geschiedenis RU Gent
Werkleider bij het Rijksarchief Beveren

Ruim twee jaar geleden werd het plan opgevat om een aantal bijdragen samen te brengen over de sociale en politieke geschiedenis van de juridische beroepen in België tijdens de 19de en 20ste eeuw. Verschillende overwegingen lagen aan deze beslissing ten grondslag.

Een eerste aanleiding voor dit themanummer vormde uiteraard de ongemeen grote publieke en politieke belangstelling voor de actuele ontwikkelingen binnen de Belgische gerechtelijke wereld. Het volstaat hier te verwijzen naar de 'hervormingsgolven' voor justitie die België sinds meer dan twee jaar ondergaat (De Clerck, 1997; Borloo, 1997; Misson, 1997).¹ In verband met de juridische beroepen verwijzen we meer in het bijzonder naar het ontluisterend beeld dat het afgelopen jaar van de magistratuur werd gegeven (Ghijs, 1997; Matray, 1997), naar het in de media breed uitgemeten debat over een reeks wetsontwerpen: het wetsontwerp op de benoeming, de evaluatie en de bevordering van magistraten, het wetsontwerp tot aanpassing van het kader van de magistraten en het wetsontwerp tot oprichting, bevoegdheid en samenstelling van een Hoge Raad voor de Justitie, van een Benoemings- en Bevorderingscollege (BBC) en van een Federale Adviesraad voor de Magistratuur.

Andere onderwerpen die de laatste maanden niet meer weg te denken zijn uit de actualiteit zijn de relatie tussen de magistratuur en de politiek, de pers en de burger, de benoeming van rechters van de Brusselse rechtbanken², de gevolgen van de hervorming van het gerechtelijk onderzoek voor de rol van

¹ Zie verder de rubriek "Opinie" in *De Standaard*, 21 maart 1998, p. 14.

² Op 15 december 1997 manifesteerde de Franse Orde van Advocaten van Brussel voor het Brussels gerechtshof, hierin gesteund door een groep Franstalige magistraten, voor de wijziging van de taalwet in gerechtszaken (1935-1970). Zie F. VERHOEST, "Franstalige advocaten en rechters voeren druk op", *De Standaard*, 16 dec. 1997 en J. VAN WAEG, "Getouwtrek rond justitie: niet elke valk dekt lading", *De Standaard*, 2 januari 1998 (vrije tribune).

de onderzoeksrechter (De Smet, 1996; Minnaert, 1997)³, de aanstelling van nationale magistraten (Vanderborght & De Hert, 1996), de aanvallen op het monopolie en de geplande hervorming van het beroep van notaris⁴ en tenslotte de mogelijke splitsing van de (unitaire) Nationale Orde van Advocaten.⁵ Ook de regionalisering van de sector justitie is sinds enkele maanden geen taboe meer.

Voor de maatschappelijke rol van de rechter staat dezer dagen ter discussie. Voor bepaalde partijen, drukingsgroepen en voor progressieve rechtersverenigingen zoals *Magistratuur en Maatschappij* (M&B) en de Franstalige *Association syndicale de la Magistrature* (ASM) zijn hervormingen – de volledige depolitiserings van het gerecht, de externe controle via het gerecht via een representatief samengestelde Hoge Raad voor de Justitie, de tijdelijke mandaten voor korps-oversten.⁶ en de voortdurende evaluatie van rechters –, onontbeerlijk om de gerechtelijke structuren aan te passen aan de moderne samenleving. Toen de Nationale Commissie van de Magistratuur op 23 maart 1998 een Statengeneraal van de magistratuur organiseerde werd ‘geschiedenis geschreven’. Voor het eerst in de Belgische geschiedenis gingen magistraten een *publiek debat* aan over de toekomst van de rechterlijke macht.

3. Wet van 12 maart 1998 tot verbetering van de strafrechtspleging in het stadium van het opsporingsonderzoek en het gerechtelijk onderzoek (*Loi relative à l'amélioration de la procédure pénale au stade de l'information et de l'instruction*) (*Belgisch Staatsblad*, 2 april 1998, p. 10027-10040).

4. De opvolging van de notarissen werd tot voor enkele jaren geregeld door een protocol-akkoord uit 1975. In dit akkoord was de voorkeur uitgedrukt voor de opvolging door een bloed- of aanverwant in rechte lijn of de echtgenote. Als er zo'n 'rechtstreeks preferentieel opvolger' was, maakte men geen vacature bekend. Dat protocol werd in de zomer van 1996 afgeschaft. Sinds 1 juli 1996 wordt elke vacature in het Belgisch Staatsblad gepubliceerd. Alle kandidaat-notarissen kunnen dan postuleren. Zie verder Huysse & Sabbe, 1997, 109-110.

5. Tussen de Nederlandstalige en de Franstalige stafhouders kwam het eind september 1997 in de Nationale Orde van Advocaten tot een ernstige breuk. De aanleiding tot het conflict was de verdeling van de *pro Deo*-vergoedingen over de deelstaten (cf. P. VAN EECKHAUT, "Gentse advocaten zijn geen leliaards", *De Standaard*, 10 nov. 1997 en diverse reacties op dit artikel in *De Standaard*, 20 nov. 1997). Begin februari 1998 werd de Vereniging van de Vlaamse balies boven de doopvont gehouden en werd de eis van de meerderheid van de Vlaamse stafhouders voor de overheveling van de bevoegdheid over de gratis rechtspleging naar de gewesten opnieuw krachtig geformuleerd.

6. Procureurs-generaal en procureurs des Konings, eerste voorzitters en voorzitters.

1. DE INTERNATIONALE HISTORIOGRAFIE

Maar de actualiteit was niet de enige aanleiding voor dit themanummer. Er was ook de vaststelling dat *de justitie* in het algemeen en de studie van de ontwikkeling van de moderne rechtsstaat sinds 1789, meer in het bijzonder, binnen de internationale historiografie een steeds prominentere plaats inneemt. Vooral Frankrijk geeft hier de toon aan. Tientallen onderzoekers lieten zich de afgelopen vijftien jaar in met uiteenlopende aspecten van de geschiedenis van het recht sinds de Franse Revolutie. Frankrijk telt enkele gespecialiseerde onderzoekscentra voor de geschiedenis van het recht van de nieuwste tijd (Angers, Bourgogne (Dijon), Lille, Parijs X-Nanterre, Poitiers) en gespecialiseerde tijdschriften zoals *Histoire de la Justice*, uitgegeven door de *Association française pour l'histoire de la Justice* (Frans Ministerie van Justitie), de *Revue de la Société internationale d'Histoire de la profession d'avocat* en *Gnomon. Revue internationale d'Histoire du Notariat*. Ook vooraanstaande rechtssociologische en criminologische tijdschriften zoals *Déviance et société* (Genève) en *Droit et société. Revue internationale de la théorie du droit et de sociologie* (Parijs)⁷ namen de afgelopen tien jaar steeds meer historische bijdragen op. Dat de sociale geschiedenis van criminaliteit, strafrecht en politie het laatste decennium tot een interdisciplinair onderzoeksveld is uitgegroeid mag verder blijken uit de bundel *Geschichte und Soziologie des Verbrechens* uit 1991, waaraan zowel historici als sociologen, criminologen en juristen hun medewerking verleenden (Robert, 1991). Vorig jaar nog verschenen de eerste nummers van *Crime, histoire & sociétés. Crime, history and societies* (Genève), een interdisciplinair tijdschrift dat wordt uitgegeven door de *International Association for the History of Crime and Criminal Justice IAHCCJ*. De crimi-geschiedenis is ook in de Angelsaksische wereld uitgegroeid tot een van de 'snelst groeiende' onderzoeksdomeinen (Knafla, 1990; Emsley, 1996).

Binnen het domein van de justitiegeschiedenis van de 19de eeuw is vooral het werk van de Franse historici Bernard Schnapper, Jean-Pierre Royer, Jean-Claude Farcy, Frédéric Chauvaud, Pierre Lenoël en Jean-Louis Halpérin vernieuwend te noemen.⁸ Schnapper en Royer publiceerden reeds in de jaren 1970 over de sociale en politieke geschiedenis van de rechterlijke macht in Frankrijk sinds het laatste kwart van de 18de eeuw. Hun publicaties gelden nog steeds als standaardwerken. Farcy staat vooral bekend als de auteur van een lijvige gids voor Franse rechtbank- en gevangenisarchieven en van een indrukwekkende bibliografie over bronnen voor de geschiedenis van het recht

⁷. Het tijdschrift heeft trouwens een bijzonder interessante site op het web: <http://www.msh-paris.fr/red&s/>.

⁸. Zie de bibliografie hierna.

in de 19de en 20ste eeuw (verkrijgbaar op CD-ROM). F. Chauvaud richt zijn aandacht vooral naar de politieke geschiedenis van de rechterlijke macht (gerechtelijke organisatie, epuratie van de magistratuur) en naar de sociale geschiedenis van criminaliteit en strafrecht in de periode 1789-1940. Chauvaud was in december 1997 medeorganisator van het druk bijgewoond colloquium *L'histoire contemporaine et les usages des archives judiciaires (1800-1939)*, waarvan de acta eerlang zullen verschijnen. Pierre Lenoël is medeauteur van een lezenswaardige politieke geschiedenis van het Franse Strafwetboek (Lascoumes, Poncela en Lenoël, 1989). Onder redactie van J.-L. Halpérin verscheen in 1996 een comparatieve studie over de kenmerken en de organisatie van de juridische beroepen in Duitsland, Engeland, Frankrijk en Italië sinds de late 18de eeuw. Volledigheidshalve vermelden we hier ook de stimulerende initiatieven van het Franse Ministerie van Justitie die in haar *Commission permanente des Archives et de l'Histoire de la Justice* archivariissen, magistraten en historici samenbrengt rond projecten in verband met de conservering en met de wetenschappelijke exploitatie van bronnen (archivalische, gedrukte, audiovisuele) voor de justitiesgeschiedenis (Chauleur, 1997; Banant-Berger, 1997). Een archiefgids voor de studie van de rechts- en criminaliteitsgeschiedenis in de 19de eeuw is sinds kort ook voor Engeland beschikbaar (Cale, 1996).

De geschiedenis van het recht en van de beoefenaren van het recht sinds de Franse Tijd wordt sinds het begin van de jaren '90 ook in Nederland meer op de voorgrond gebracht. In 1990 verscheen Roel Pietermans *De plaats van de rechter in Nederland 1813-1920*, een politieke en ideeëngeschiedenis over de evolutie van de rechtsstaat. De socioloog Pieterman analyseert o.m. de politieke geschiedenis van de Nederlandse wetgeving op de gerechtelijke organisatie en gaat nader in op de plaats van het Openbaar Ministerie binnen het Nederlands rechtsstelsel (zie in dit verband ook Faber & Van Ruller, 1995). In 1991 werd in Nederland een interdisciplinaire *Werkgroep Rechtsgeschiedenis van de Negentiende Eeuw* in het leven geroepen die met succes enkele studiedagen organiseerde (Amsterdam (1991), Rotterdam (1993), Tilburg (1995)) (Poortinga e.a., 1993; Pieterman e.a., 1994; Van Den Berg, 1996). In 1993 verscheen *Het recht van de geschiedenis. Historische dimensies in sociaal-wetenschappelijk onderzoek van recht* (Van den Bergh e.a., 1993). Deze bundels bieden een interessant beeld van het uiteenlopende onderzoek dat er naar 'het recht' in de negentiende eeuw verricht wordt. Het volstaat hier om enkele thema's in herinnering te brengen: de evolutie van het strafrecht in vorige eeuw, de juridische positie van de vrouw, de overheidsbemoeienis met collectieve arbeidsgeschillen, de socialisering of vermaatschappelijking van het (privaat)recht, het leven en werk van enkele markante 19de-eeuwse juristen, de mythe van de onrechtmatige overheidsdaad, de doorwerking van het Romeinse recht in de burgerlijke codificaties in het begin van de 19de eeuw, enz.

In verband met de geschiedenis van de juridische beroepen vermelden we de studie van J. Rideau uit 1985 over de carrière en maatschappelijke status

van de rechters van de Districtrechtbank van La Rochelle tijdens de periode 1790-1795 en een bundel uit 1989, verschenen onder redactie van Marcel Morabito van de sectie geschiedenis van de rechtsfaculteit van Rennes, gewijd aan het onderzoek van de Bretoense juridische beroepen. Morabito zelf bestudeerde de loopbaan van 300 advocaten en procureurs van het parlement van Rennes tijdens de periode 1789-1815 en stelde vast dat 60% van de juristen van 1789 een plaats vonden binnen de 'nieuwe' instellingen en die positie tot de Restauratie wisten te behouden.⁹ In dezelfde bundel onderzocht M. Crépin het vermogen van juristen tijdens de Revolutionaire periode, terwijl P. Danguy des Déserts de loopbaan in kaart bracht van 710 rechtenstudenten in de periode 1784-1792.

Op uitnodiging van de *Association française pour l'Histoire de la Justice* bogen historici, juristen en politicologen zich in december 1992 over de relatie tussen de rechterlijke en de uitvoerende macht in Frankrijk in het algemeen en over de doelstellingen en de gevolgen van de epuratie van magistraten tijdens de verschillende politieke regimes in Frankrijk in de periode 1789-1945 meer in het bijzonder (Badinter, 1994). De studie van de relatie tussen 'les gens de justice' en de politiek was niet helemaal nieuw. Het onderwerp kwam reeds eerder aan bod in het werk van Y.-H. Gaudamet uit 1970 en in het syntheseswerk *Juges et notables au XIXe siècle* van Jean-Pierre Royer, Renée Martinage en Pierre Lecocq, gewijd aan de plaats van de magistraat in de Franse samenleving sinds de Franse Revolutie (Royer, Martinage & Lecocq, 1982, 320-376). Eveneens in 1992 ging in Rijsel een colloquium door dat o.m. gewijd was aan de positie van de magistratuur tijdens de politieke regimewisselingen in het Frankrijk van de 19de eeuw (Lorgnier e.a., 1993, 15-108). Een juridische 'beroepsgroep' die de laatste jaren op nogal wat belangstelling kon rekenen was de vrederechter tijdens de eerste helft van de 19de eeuw (Métarie, 1990; Dauchy, 1995; Humbert, 1997; Tanguy, 1998).

Voor de geschiedenis van de advocatuur kan o.m. verwezen worden naar het onderzoek van J.-B. Sialelli en M.P. Fitzsimmons, beiden uit 1987, over respectievelijk de Franse *Association nationale des avocats* sinds 1920 en over de Parijse Orde der Advocaten in de vroege 19de eeuw, naar het onderzoek van C. Charles over de toegang van Parijse advocaten tot het politieke en economische leven in de tweede helft van vorige eeuw, naar het artikel van G. Le Béguec over de rol van de advocaten bij het tot stand komen van politieke partijen in Frankrijk omstreeks de eeuwwisseling (Le Béguec, 1992), naar de bijdrage van J. Savage over de geschiedenis van de Franse balies in de periode 1871-1904 (Savage) en tenslotte naar het meer algemene werk van Lucien Karpik,

⁹. Tot een analoge conclusie kwam ook X. Rousseaux in een artikel uit 1993 (ROUSSEAU, 1993, 39-40).

gewijd aan de geschiedenis van het beroep van advocaat sinds de 13de eeuw. Ook deze laatste auteur heeft aandacht voor de dominante positie van advocaten in de Franse politieke instellingen sinds 1789. Vermelden we tenslotte nog het artikel van F. Chauvaud uit 1996 over de houding van Franse parketmagistraten t.a.v. 'politieke misdrijven' tijdens de periode 1830-1870 (Chauvaud, 1996b) en de bundel *Juges, notaires et policiers délinquants (XIVe-XXe siècle)* (Garnot, 1997). De studie van de juridische beroepen in de 19de en 20ste eeuw sluit tenslotte ook aan bij de erg levendige historiografie i.v.m. de intellectuele groepen en sociale elites (François, 1981; Charles, 1994; Betri & Pastore, 1997).¹⁰

2. DE BELGISCHE HISTORIOGRAFIE

Wie de Belgische bibliografie van de afgelopen tien jaar doorneemt moet toegeven dat ook bij ons de geschiedenis van de justitie niet langer het exclusieve onderzoeksterrein van de rechtshistorici van het Ancien Régime is. Sinds ruim tien jaar is een ongemeen grote belangstelling waarneembaar voor de sector van de justitie in de 19de en 20ste eeuw. Sinds de publicatie van het themanummer *Droit, histoire et société - Recht, geschiedenis en maatschappij* (Gérin, 1983), snijden historici van de sociale, politieke en instellingsgeschiedenis, (historisch) criminologen en sociologen steeds meer onderwerpen aan die binnen dit brede onderzoeksterrein vallen. De afgelopen jaren werden initiatieven genomen om de bronnen voor de justitieggeschiedenis beter kenbaar te maken en voor verder onderzoek te ontsluiten. We vermelden hier de bijdragen van Ernst Holthöfer van het Max Planck-Instituut over bronnen van het Belgisch privaatrecht in de meerdelige overzichtswerken van H. Coing en F. Ranieri (Coing, III/1 (1982), 1069-1165; Ranieri, 3-94), naar de grondige studie van H. Van Goethem over de voorgeschiedenis van de Belgische wet op het taalgebruik in rechtszaken uit 1935, naar enkele inspirerende bijdragen van Xavier Rousseaux uit 1993 (Rousseaux, 1993a,c) en tenslotte naar enkele bibliografische werkinstrumenten (Velle, 1994; Verbeke, 1994).

Er verschenen studies over de geschiedenis van het notariaat (Stevens), over de organisatie en bevoegdheden van het Ministerie van Justitie (Put, 1990-1992¹¹), van het Openbaar Ministerie en van specifieke rechtscolleges (Rousseaux, 1988; Janssen & Vervaele, 1990; Velle, 1995a/b) en over aspecten van het strafrechtelijk beleid (enkele voorbeelden: De Ruyver, 1988; Tulkens,

¹⁰. Voor wat het eliteonderzoek in het algemeen betreft kan verwezen worden naar de werken van N. Bos, J. De Jong, L. Dupeux en R. Hudemann (zie de bibliografie hierna).

¹¹. Voor de Franse Tijd zie o.m. het werk van P. Durand-Barthez uit 1973.

1988; Van der Vorst & Mary, 1990; Goethals, 1991; Fijnaut, 1993; Christiaens, 1994; Weber, 1996; Christiaensen, 1994-1997). In 1992 werd aan de *Facultés universitaires Saint-Louis* te Brussel het *Centre de recherches en histoire du droit et des institutions* (CRHIDI, o.l.v. J.-M. Cauchies en G. Hanard) opgericht. De reeds verschenen (en de geplande) 'cahiers' van het centrum tonen aan dat het centrum niet alleen aandacht wil schenken aan de geschiedenis van het (ge)recht in het Ancien Régime maar dat ook de 19de en 20ste eeuw aan bod komen. Analoge stimuli gingen (en gaan nog steeds) uit van het *Wetenschappelijk Comité voor Rechtsgeschiedenis* van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten en van de vereniging *Standen en Landen. Anciens Pays et Assemblées d'États* die via colloquia en publicaties (Lenders, 1993) de politieke en instellingsgeschiedenis van het gerecht wensen te promoten.¹² In mei 1993 organiseerde het centrum voor rechtsgeschiedenis van de UFSIA (Antwerpen) en de *Société d'Histoire du Droit* een internationale bijeenkomst over cultureel pluralisme en individuele vrijheid in Europa in (rechts)historisch perspectief. In de acta wordt nagegaan hoe de wetgevers individuele vrijheden (vrijheid van handel, vrijheid van arbeid, bewegingsvrijheid, pers-, godsdienst- en taalvrijheid, zelfbeschikkingsrecht e.d.) hebben gewaarborgd en op welke wijze het toezicht op de naleving ervan werd toegepast (Van Goethem & Waelkens, 1995).

Ook over de rol van bepaalde actoren van het gerechtelijk apparaat werd reeds onderzoek verricht. We vermelden hier het artikel van C. Coppens over de Gentse 'Burgerlijke Rechtbank' vóór 1830 (Coppens, 1981), de studie van het sociaal profiel van de procureurs des Konings van het gerechtelijk arrondissement Doornik in de periode 1800-1970 (Janssens, 1983), de verhandeling uit 1985 over de rechters van het Luikse Hof van Beroep en Rechtbank van Eerste Aanleg in de 19de eeuw (Merkelbag, 1985) en het artikel van G. Roelans over Belgische rechters in de Egyptische magistratuur (1875-1914) (Roelans, 1991). Vorig jaar bracht R. Van Laere een synthese van eerder verschenen biografieën van Limburgse juristen uit de 19de en 20ste eeuw (Van Laere, 1997).

Over de geschiedenis van de Belgische advocatuur werd nog weinig gepubliceerd. In 1981 onderzocht Luc François de loopbaan van de Oost-

¹² Het *Comité voor Rechtsgeschiedenis* geeft o.m. de reeks *Iuris scripta historica* uit waarin in 1991 onder eindredactie van Paul De Win een rechtshistorische bibliografie van België (1980-1985) verscheen, alsook een studie van dezelfde auteur over de kaakstraf in de periode vóór het Belgisch Strafwetboek (De Win, 1991 & 1992). De lopende rechtshistorische bibliografie betreffende de jaren 1970-1979 wordt op dit ogenblik afgewerkt o.l.v. F. Stevens, deze voor de periode 1986-1990 door R. Opsommer. *Standen en Landen* laat periodisch een *Nieuwsbrief. Bulletin d'information* verschijnen waarin verslag wordt gedaan van congressen of initiatieven op het brede terrein van de instellingsgeschiedenis of waarin nieuwe publicaties en projecten met betrekking tot dit onderzoeksterrein worden aangekondigd.

Vlaamse advocaten rond 1830 en de mate waarin zij van het establishment deel uitmaakten (François, 1981). De auteur stelde vast dat de Oost-Vlaamse juristen na de revolutie van 1830 in groter getal tot de elite wisten door te dringen. Bij het begin van de jaren '90 verschenen enkele 'geschiedenissen' van Vlaamse pleitgenootschappen, nl. van de Vlaamse Conferentie bij de balie te Antwerpen (1960-1985) (Verstraete, 1990)¹³ van het Vlaams Pleitgenootschap bij de balie te Brussel (1891-1991) (Matheeussen, 1992). In deze publicaties ging de aandacht uit naar de werking en de activiteiten van de pleitgenootschappen (bv. de relatie tot de Vlaamse Beweging¹⁴), naar de analyse van de statuten en van de jaarlijkse openingsredes en tenslotte naar de rol van markante leden van deze verenigingen (voorzitters, stafhouders, e.a.) (vgl. Van Goethem, 1985).

Bij het begin van de jaren negentig werd aan de UCL baanbrekend werk verricht, meer in het bijzonder door M.-S. Dupont-Bouchat en Xavier Rousseaux. Beide onderzoekers richtten hun aandacht op de evolutie van de juridische beroepen tijdens de overgang van het Ancien Régime naar de Nieuwste Tijd (Dupont-Bouchat & Rousseaux, 1992; Rousseaux, 1993b).¹⁵ Uitgerekend honderdtachtig jaar na het decreet van 14 juni 1813 "*portant règlement sur l'organisation et le service des huissiers*" en dertig jaar na de Wet van 5 juli 1963 "*tot regeling van het statuut der gerechtsdeurwaarders en de Nationale Kamer*" verscheen Xavier Lesages lijvige studie over de evolutie van het deurwaardersambt sinds de 15de eeuw (Lesage, 1993). Het proefschrift van Jean-Pierre Nandrin (*Facultés universitaires Saint-Louis*) uit 1994 handelde over de genese en de uitvoering van de eerste Belgische wet op de gerechtelijke organisatie van 4 augustus 1832. Nandrin bracht vooral nieuwe inzichten in verband met de benoemingen van magistraten in het jonge België, waarmee hij aansloot bij eerder werk van J. Gilissen en M. Van den Wijngaert (Gilissen, 1983; Nandrin, 1993; Van den Wijngaert, 1964). Jacques Logie, zelf magistraat, verdedigde op 1 juli 1995 in Parijs een *thèse d'État* die gewijd was aan de relatie tussen uitvoerende en gerechtelijke macht en de ontwikkeling van de gerechtelijke organisatie sinds

¹³ Met dit werk zette Verstraete het historisch overzicht verder van R. VICTOR, *Een eeuw Vlaamsch Rechtsleven*, Antwerpen, 1935 en R. VICTOR, *Schets ener geschiedenis van de Vlaamse conferentie der balie van Antwerpen: 1885-1960*, Antwerpen, 1960.

¹⁴ Cf. de rol van de Vlaamse Pleitgenootschappen bij het tot stand komen van de taalwet van 1935 en van de Wet van 4 mei 1984 (*Belgisch Staatsblad*, 7 september), houdende wijziging van het Gerechtelijk Wetboek met het oog op de oprichting van twee Orden van Advocaten in het gerechtelijk arrondissement Brussel, een Nederlandstalige én een Franstalige.

¹⁵ Beiden waren de organisatoren van het colloquium *Notaires, avocats, procureurs dans la Belgique d'Ancien Régime: l'émergence d'un univers professionnel* dat op 25 februari 1994 aan de rechtsfaculteit van de Université catholique de Louvain werd georganiseerd.

de annexatie door Frankrijk van de Belgische departementen tot de Belgische omwenteling.

Ondertussen lieten binnen dit onderzoeksveld ook de rechtssociologen zich niet onbetuigd. De Leuvense hoogleraar Luc Huyse (*Instituut Recht en Samenleving*, KUL) en de Antwerpse onderzoekers rond J. Van Houtte van het *Centrum voor Rechtsociologie* (UFSIA) publiceerden sinds het eind van de jaren '70 over onderwerpen zoals het profiel van de studenten in de rechten, de beroepsperspectieven en werkkringen voor juristen¹⁶, de politieke benoemingen in de magistratuur, de rekrutering van de advocatuur, de vraag naar juristen, het aanbod van juridische dienstverlening, enz. (Van Houtte & Langerwerf, 1976-1977; Berns-Lion, 1979-1980; Cammaer & Huyse, 1982; Huyse, 1982 e.v. jaren; Langerwerf & Van Loon, 1985-1986; Sabbe & Huyse, 1994). De verdienste van de sociologen lag m.i. op twee vlakken. Ten eerste wezen zij op de relevantie van de historische studie van de juridische beroepsgroepen in België. Ten tweede deden zij pogingen om primair statistisch materiaal samen te brengen over de numerieke evolutie van de juristenbevolking. In het kader van het onderzoek naar de berechting en bestraffing van de politieke collaboratie in België (Huyse & Dhondt, 1991) bracht vooral Huyse materiaal samen over de benoeming van auditeurs, substituten en burgerlijke rechters in de militaire rechtbanken tijdens de naoorlogse periode. Over de rekrutering van de Belgische magistratuur na de bevrijding, over de taken en opdrachten van de leden van de rechterlijke orde, over de relatie tussen de magistratuur en de naoorlogse machtshebbers verscheen in 1995 een bijdrage in de bundel *De democratie heruitgevonden* (Huyse & Hoflack, 1995).

In *De mensen van het recht*, dat vorig jaar verscheen, peilden L. Huyse en H. Sabbe naar de kenmerken van de juridische beroepen en naar de manier waarop deze hun aandeel op de markt van de juridische dienstverlening verdedigen en proberen uit te breiden. Het woordgebruik van de auteurs is ontleend aan het jargon van de sociologen van professionalisering: 'controle op de toegang tot de professionele gemeenschap', 'monopolievorming en corporatisme', 'domeinbewaking en belangenbehartiging', 'zelfregulering', 'beloningsautonomie', 'legitimering en beeldvorming' (rechtvaardigingsgronden), 'kwaliteitscontrole', e.d. Volgens Huyse en Sabbe zijn de vrije juridische beroepen geen lang leven meer beschoren. De monopoliepositie van notarissen en advocaten, zoals die in de Franse Tijd wettelijk geregeld werd¹⁷, is niet langer meer houdbaar. Dat geldt vooral voor notarissen die openbaar ambtenaar én beoefenaar van een vrij beroep zijn. Advocaten beschikken over een pleitmonopolie,

¹⁶. De mensen van het gerecht (magistraten, griffiers, deurwaarders), de juristen bij de overheid, de juristen in het bedrijfsleven, de advocatuur, het notariaat, enz.

¹⁷. Zie bv. de Wet van 16 maart 1803 op het notariaat.

maar bedrijven laten hun juridische dossiers steeds meer door eigen (bedrijfs)-juristen samenstellen en nemen nog enkel een advocaat onder de arm om de zaak voor de rechter te brengen. Huyse en Sabbe gaan ook in op de 'vervrouwelijking' van de juridische beroepen.¹⁸ (Huyse & Sabbe, 1997, 47-49, 96).

3. BRONNEN, PROBLEEMSTELLING EN ONDERZOEKSPERSPECTIEVEN

Uit wat vooraf gaat kan de indruk ontstaan dat nog weinig historisch onderzoek i.v.m. de geschiedenis van de 'mensen van het gerecht' kan gebeuren en dat 'zowat alles reeds gezegd en geschreven is'. Niets is minder waar. Tientallen onderwerpen liggen nog op onderzoek te wachten.

Wij kunnen ons niet van de indruk ontdoen dat het gedrukt bronnenmateriaal met betrekking tot de geschiedenis van de juridische beroepen nog niet op systematische manier werd onderzocht. De juridische vakpers, de gepubliceerde redevoeringen die bij het begin van elk gerechtelijk jaar werden uitgesproken, de parlementaire bescheiden en talrijke monografieën (handboeken o.m.) uit de 19de en 20ste eeuw vormen eersterangsbronnen voor de studie van beroepsgroepen zoals deze van de magistraten, advocaten, deurwaarders, notarissen en pleitbezorgers.¹⁹

Wat de magistratuur betreft denk ik hier meer in het bijzonder aan de studie van het vertoog in verband met de toegang tot het beroep (opleiding, rekrutering)²⁰, aan het discours i.v.m. statuut (bezoldiging, rechten en plichten,

¹⁸ Sinds de Wet van 7 april 1922 werden vrouwen in de advocatuur toegelaten. Vrouwen werden in de magistratuur opgenomen vanaf 1948 en vanaf 1950 tot het notarisambt toegelaten. Zie verder "L'association belge des femmes juristes", *C.R.I.S.P. Courrier hebdomadaire*, nr. 802 (16 juni 1978).

¹⁹ In verband met deze laatste beroepsgroep kan verwezen worden naar mijn lezing getiteld *In de schaduw van de advocatuur. De pleitbezorgers in de 19de eeuw*, gehouden aan de VUB op 18 maart 1995 op uitnodiging van de sectie geschiedenis van de Koninklijke Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis [tekst in voorbereiding].

²⁰ *Annales parlementaires*, 1897-1898, passim; L. MÉLOT, "Le juge unique et le recrutement de la magistrature en Belgique. Discours prononcé à l'audience solennelle de rentrée de la Cour de cassation, le 1er octobre 1897", *Journal des Tribunaux*, 1897, kol. 1057-1065 of *Journal des juges de paix*, 1898, p. 43-50, 91-97; J. DELARUMIÈRE, "La question du juge unique et du recrutement de la magistrature", *Journal des juges de paix*, 1922, p. 288-298; L. HALLEUX, "La réduction du nombre des magistrats", *Journal des Tribunaux*, 1924, kol. 417-424; R. VICTOR, "Het examen voor de magistratuur", *Rechtskundig Weekblad*, 1936-1937, kol. 305-316; H. JACOB, "De voorwaarden tot benoeming in de magistratuur. Het K.B. van 20 oktober 1936", *Rechtskundig Weekblad*, 1936-1937, kol. 273-278; L. DELWAIDE, *La femme magistrat? Mercuriale prononcé à l'audience solennelle de rentrée du 16 septembre 1946 et dont la Cour d'appel*

tucht, onverenigbaarheden, afzetting²¹), bevoegdheden²² en beroepscode (deontologie), aan de wijze waarop en met welke argumenten rechters zich t.o.v. de overheid en t.o.v. de samenleving probeerden te affirmeren.²³ Het onderzoek van de standpunten die vertegenwoordigers van beroepsorganisaties van magistraten (en advocaten) in het verleden innamen over de relatie tot de uitvoerende en wetgevende macht, over de tientallen kleine en grote hervormingen van recht en gerecht tussen 1832 en 1970 (invoering van de Wet van 10 oktober 1967 houdende het Gerechtelijk Wetboek)²⁴ of nopens de wijziging van hun statuut²⁵ kan bijdragen tot een beter inzicht in de beeld-

a ordonné l'impression, Luik, Imprimerie nationale des invalides, 1946, 32 p. [uit *Journal des Tribunaux*, 1946, kol. 465 e.v.]; J.M. VAN HILLE, "De benoeming der rechters", *Rechtskundig Weekblad*, 1962-1963, kol. 1225-1236.

21. "Traitements de l'ordre judiciaire. Rapport général de la Commission institué le 8 septembre 1919", *La Belgique judiciaire*, 1920, kol. 113-125; L. SOENENS, "Le traitement de la magistrature", *La Belgique judiciaire*, 1922, kol. 641-657.

22. O. LECLERCQ, *Du parfait magistrat*, Luik, Haleng, 1822; E. PICARD, *Fédération des avocats belges. Séance du 27 novembre 1887, à Liège. Rapport sur la question du juge unique*, Brussel, Larcier, 1887; A. REMY, *Het statuut van de magistratuur. Redevoering*, Gent, Gillis-Fretin, 1938, 28 p. [uit *Rechtskundig Weekblad*, 1938-1939, kol. 209-226]; R. WARLOMONT, *Le magistrat. Son statut et sa fonction*, Brussel, Larcier, 1950, 299 p. [uit *Pandectes belges*].

23. Enkele voorbeelden (in chronologische volgorde): C. FAIDER, *Le magistrat belge*, Brussel, Bruylant, 1876, 14 p.; F. PASSELECQ, *La magistrature belge contre le despotisme allemand*, Parijs-Nancy, Berger-Levrault, 1918, 139 p.; G. TERLINDEN, "La magistrature belge sous l'occupation allemande. Souvenirs de guerre. Août 1914-octobre 1918", *La Belgique judiciaire*, 1919, kol. 1169-1180; G. TERLINDEN, *La magistrature belge depuis l'armistice (11 novembre-31 juillet 1920)*, Brussel, Bruylant, 1920, 23 p.; A. MEYERS, "La magistrature et l'occupation. Discours", Luik, H. Sesoer, 1919, 64 p. [uit *La Belgique judiciaire*, 1919, kol. 1362-1381]; CALLIER, *La crise de la magistrature. Discours*, Gent, F. Vercauteren, 1919, 18 p. [uit *La Belgique judiciaire*, 1919, kol. 513-522, 1329-1336]; C. MONS, "La crise de la magistrature", *La Belgique judiciaire*, 1923, kol. 34-45; A. RODENBACH, "La crise de la Justice", *Journal des Tribunaux*, 1939, p. 411-412; J. MATTHIJS, "De toekomst van de magistratuur op een keerpunt", *Rechtskundig Weekblad*, 1970-1971, kol. 97-122, 145-158; G. VAN DER MEERSCH, "Overwegingen omtrent de kunst recht te kunnen spreken en de uitoefening van het rechterlijk ambt", *Rechtskundig Weekblad*, 1973-1974, kol. 113-156; C.L. LOUVEAUX, "La magistrature dans la tourmente des années 1940-1944", *Revue de droit pénal et de criminologie*, 1981, p. 619-664.

24. Hier kan verwezen worden naar de wijzigingen in de territoriale en materiële bevoegdheid van rechtscolleges (VELLE, 1998), naar het debat rond de Wet van 25 november 1889 die het pecuniair statuut van griffiers en vrederechters grondig wijzigde (afschaffing van de zgn. *emolumenten*), naar de discussies over de aanstelling, opleiding en bezoldiging van de stagiairs in de advocatuur en de aanstelling van magistraten-suppleanten of naar de discussies over te nemen maatregelen om de gerechtelijke achterstand (*l'encombrement des rôles*) in de periode 1910-1940 weg te werken.

25. Zie bv. de debatten rond de totstandkoming van de Wet van 25 juli 1867 op de pensioenstelling van magistraten of die rond de Wet van 31 juli 1920 op de verhoging van de bezoldiging van de leden van de rechterlijke orde.

vorming van de beroepsgroep. De beeldvorming bij de vrederechters en de magistraten 'van de zetel' was niet noodzakelijk die van de kinderrechters (later jeugdrechters) of de parketmagistraten. Een eerder 'vlotte' lectuur van het 'beroepsnieuws' in periodieken zoals de *Journal des juges de paix* (1892-, tweetalig vanaf 1935), *La Belgique judiciaire* (1842-1940) of de *Journal des tribunaux* (1881-) is wat dat betreft revelerend. Ook het syndicalisme bij de magistratuur tijdens de periode vóór de Tweede Wereldoorlog werd nog niet grondig onderzocht. Prosopografisch onderzoek tenslotte moet in de toekomst bijdragen tot een beter inzicht in het sociaal profiel van 'de magistraat' in het verleden (de vrederechter, de rechter in handelszaken, de onderzoeksrechter, en andere groepen). Meer rechtshistorisch van aard is tenslotte de vraag hoe de magistratuur de wet heeft toegepast? Hoe hebben de eerste kinderrechters de Kinderbeschermingswet van 15 mei 1912 toegepast, en de strafrechters de drug- en dopingwet van 24 februari 1921? Welke was de rol van de rechter t.a.v. de beteugeling van seksuele delinquentie of van sociaalrechtelijke misdrijven? In welke mate speelde de samenstelling van het magistratenkorps (sociaal profiel, politieke voorkeur, leeftijd) een rol bij het voornaamste 'product' van de rechterlijke macht: de rechtspraak.

Analoge onderzoeksvragen kunnen gesteld worden i.v.m. de advocatuur (de geschiedenis van de advocatuur is mogelijks beter gedocumenteerd dan die van de magistratuur²⁶): In welke mate was de advocatuur sinds de Napo-

²⁶. Een greep uit het rijk gedrukt bronnenmateriaal (in chronologische volgorde): JOTTRAND, *Des avocats en Belgique*, Brussel, Decq, 1850, 45 p.; A. LIÉNART, *Sur les honoraires de l'avocat*, Brussel, 1863, 54 p.; A. de BURLET, *Sur l'honnêteté dans la profession d'avocat*, Brussel, 1870; P. SPLINGARD, *De la profession d'avocat*, Brussel, 1874; NINAUVE, *Du rôle des avocats dans la Révolution de 1830. Conférence du Jeune Barreau de Bruxelles. Discours de rentrée 1882*, Brussel, 1882, 48 p.; J. des CRESSONNIÈRES, *Rapport sur la question de la patente des avocats (Fédération des avocats belges)*, Brussel, 1888; GRAUX, "La transformation du barreau en Belgique au cours de ce siècle", *Journal des Tribunaux*, 1898, kol. 1129-1134; *Ordre des avocats à la Cour d'appel de Bruxelles. L'enseignement du droit et le stage. Rapport de la commission du conseil de l'Ordre*, Brussel, Bruylant-Christophe, 1895, 209 p.; P. WAUWERMANS, "Étude sur le barreau belge", *Bulletin de la Société de législation comparée*, 28ste jrg., 1896-1897, XXVI, 8-9, p. 535-565.; F. WITTEMANS, *Histoire du Barreau d'Anvers depuis le décret du 14 décembre 1810. Conférence donnée le 24 février 1911 à la Conférence du Jeune Barreau d'Anvers*, Antwerpen, 1911; A. VERBESSEM, *Le Barreau de Gand*, Gent, Vandeweghe, 1912, 203 p.; L. FUSS, "Le barreau d'aujourd'hui. Discours à la Conférence du Jeune Barreau de Bruxelles", *Journal des Tribunaux*, 1920, kol. 610-635; M. CAMBIER, *La vie d'avocat*, *Journal des Tribunaux*, 1921, kol. 133-143; G. COLLON, "La crise au Barreau", *Journal des Tribunaux*, 1935, kol. 458-462; R. VICTOR, *De crisis aan de balie*, Antwerpen, De Vlijt, 1939, 70 p.; J. DE NYF, "Enkele beschouwingen over het beroep van advocaat", *Rechtskundig Weekblad*, 1936-1937, kol. 1473-1488; H. BOTSON, "Le Barreau au point de vue de l'organisation professionnelle", *Journal des Tribunaux*, 1939, kol. 387-393; T. COLLIGNON, *Les épreuves des temps modernes. La situation du Barreau. Comment mieux rendre la justice*, Luik, 1939, 41 p.; *Quelques entretiens profes-*

leontische periode²⁷ een machtsfactor van betekenis (cf. de nauwe band tussen advocatuur en politiek, invloed op de besluitvorming)? Op welke wijze hebben advocaten hun beroepsbelangen verdedigd? Wat leert ons de analyse van het discours van advocaten over de toegang tot het beroep, over de juridische opleiding, honorering, fiscaal statuut en beroepscode i.v.m. het zelfbeeld? In welke mate droegen advocaten bij tot wat men de 'juridisering' van de samenleving pleegt te noemen? Welke was de rol van de juridische vakpers²⁸ en van prominente advocaten zoals Jules Guillery, Léon Hennebicq of Edmond Picard bij de professionalisering van het advocatenberoep en de ontwikkeling van een beroeps cultuur? Hoe verliep de verhouding tussen de beroepsverenigingen²⁹ en de Orde der Advocaten?³⁰ Welke was de houding van 'de advocatuur' t.o.v. hervormingen van recht en gerecht die onmiddellijke gevolgen hadden voor de beroepsuitoefening (cf. de wetgeving betreffende de gratis rechtsbijstand (1889 en 1929))? Hoe zagen vertegenwoordigers van de advocatuur hun relatie tot de rechterlijke macht? Heeft de specialisering binnen de advocatuur (advocaten van de overheid, bedrijfsjuristen, curatoren) geleid tot sociale verschillen binnen het *corps*? Welke houding nam de advocatuur aan tegen concurrenten (cf. de relatie met de pleitbezorgers of *avoués* bv.)?

Over de geschiedenis van de beroepsgroepen van ministeriële ambtenaren (deurwaarders en notarissen) zijn we door de publicaties van Xavier Lesage en Fred Stevens beter geïnformeerd dan voorheen, maar voor andere categorieën 'juridische beroepen' bestaat vrijwel geen informatie: de griffiers, de parketsecretarissen, de gerechtsdeskundigen, e.a.

Het onderzoek van de juridische beroepen tijdens de nieuwste tijd (periode 1800-1970 bv.) kan op verschillende manieren gestimuleerd worden. Een eerste middel is de samenstelling van een geannoteerde en beredeneerde bibliografie.

sionnels. *Conférences données aux stagiaires du Barreau de Bruxelles par M. le Bâtonnier Charles Dejongh, M. le Bâtonnier Léon Hennebicq, etc.*, Brussel, Larcier, z.d., 129 p.; P. VERMEYLEN, *Règles et usages de l'Orde des Avocats en Belgique*, Brussel, Larcier, 1940, 390 p. [uit *Pandectes belges*]; G. BOHY, *Gens de robe. Grandeur et servitude de la profession d'avocat*, Brussel, Lumière, 1945, 95 p.

²⁷ Decreet van 14 december 1810 'contentant règlement sur l'exercice de la profession d'avocat et la discipline du Barreau' en Decreet van 2 juli 1812 'sur la plaidoirie dans les cours impériales et dans les tribunaux de première instance'.

²⁸ *Journal des tribunaux, Bulletin général des conférences du Jeune Barreau de Bruxelles* (Brussel, 1872-, voortgezet als *Le Palais*), *Le Jeune Barreau* (Antwerpen, 1893-), e.a.

²⁹ Cf. de *Fédération des avocats belges* (opgericht in 1886): "Le cinquantenaire de la Fédération des Avocats belges 1886-1936", *Journal des Tribunaux*, 1936, nr. 3470.

³⁰ Over de Orde leze men bv.: G. DUCHAINE & E. PICARD, *Manuel pratique de la profession d'avocat en Belgique*, Parijs-Brussel, 1869, p. 80-193.

Hoewel er reeds enkele bibliografische instrumenten voorhanden zijn ³¹, lijkt een dergelijk bibliografisch project toch zinvol. Hierbij aansluitend moet beslist ook gedacht worden aan het beter in kaart brengen van het archivalisch patrimonium betreffende de juridische beroepen in België (archieven van balies, pleitgenootschappen, magistratenverenigingen e.d.). De samenstelling van een archiefgids is hiervoor het meest aangewezen instrument. Een ander middel is uiteraard teksten van auteurs samenbrengen.

4. HET THEMANUMMER

Met een themanummer over juridische beroepen sinds de late 18de eeuw wil ook de redactie van dit tijdschrift een bijdrage leveren tot de beoefening van de sociale en politieke geschiedenis van het (ge)recht. Dit nummer bundelt in totaal vijf bijdragen en opent met een bijdrage van Fred Stevens over de opleiding en de toegang tot het beroep van notaris in België sinds de Wet van 3 prairial jaar IV (22 mei 1796) tot heden. Stevens beschrijft niet alleen de evolutie van de wetgeving op het notariaat in verband met de toegang tot het beroep maar gaat ook na welke de gevolgen zijn geweest van de hervormingen van het notariaat en van de gerechtelijke organisatie voor het aanbod en de geografische spreiding van notarissen en voor de praktijk van het notarisberoep. De auteur wijst o.m. op spanningen die er geweest zijn tussen de Kamers van notarissen en de overheid kort voor het midden van vorige eeuw en op de lange traditie van de preferentiële opvolging van notarissen (opvolging van een vader-notaris door zijn zoon of echtgenote).

Jacques Logie bespreekt de verkiezing, de benoeming en de loopbaan van de vrederechters in het Dyledepartement in de Franse Tijd. Grondig onderzoek in verschillende archieffondsen (*Papiers Bouteville* (A.R.A.) en reeks AF III (*Archives Nationales*)) stelde de auteur in staat de evolutie van het profiel van de kantonale magistratuur na te gaan sinds de verkiezingen van het jaar V tot het einde van het Keizerrijk, met bijzondere aandacht voor de sociale afkomst, het opleidingsniveau en het politiek engagement van de vrederechters. In twee verdienstelijke bijlagen bij zijn artikel brengt Logie ons een lijst van de gerechtelijke kantons van het departement met de namen van de 170 vrederechters die er tijdens de Franse Tijd werden benoemd alsook een biografisch repertorium van deze magistraten.

In een lijvige derde bijdrage heeft Jean-Pierre Nandrin vooral aandacht voor de benoeming van magistraten kort na de Belgische omwenteling, meer

31. E. PICARD & F. LARCIER, *Bibliographie générale et raisonnée du droit belge [etc.]*, Brussel, 1882-1890, XIII-1354 p. en 'opvolgers'. Zie hiervoor verder K. VELLE, *Recht en gerecht*, nrs. 6-9, 49.

in het bijzonder voor de benoemingen van de leden van het Hof van Cassatie na de Wet van 4 oktober 1832, de eerste Belgische wet op de gerechtelijke organisatie. Het is de verdienste van de auteur te wijzen op de sterke politisering van deze benoemingen. Nandrin bespreekt eerst de reacties die deze benoemingen teweeg hebben gebracht (in de pers o.m.) en gaat daarna in op de politieke beïnvloeding bij de samenstelling van de zittende en staande magistratuur van het hoogste Belgisch rechtscollege. Hij stelt vast dat het hof vooral was samengesteld uit katholieken; het parket werd eerder bemand door jonge liberalen en anti-clericalen.

Met het artikel van Dirk Luyten over 'aspecten van de werking van de krijgsauditoraten en de rekrutering van militaire parketmagistraten na de Tweede Wereldoorlog' maken we een hele sprong in de tijd. Luyten bestudeert de rekrutering en het professioneel profiel van de magistraten van de militaire parketten die na de Tweede Wereldoorlog de collaborateurs voor de krijgswaarden brachten. Hij gaat in tegen de algemeen geldende visie die wil dat de militaire parketten slecht waren georganiseerd en waren samengesteld uit jonge en onervaren magistraten. Zijn analyse van de werking van de krijgsauditoraten toont aan dat deze wel degelijk goed georganiseerd waren (reeds tijdens de bezetting werd de rekrutering van niet-militaire magistraten met beroepservaring voorbereid). Bij de aanwerving van substituten werd steeds naar objectieve selectiecriteria gezocht.

Uit de bijdrage van F. Van Loon, S. Delrue en W. Van Wambeke van het Centrum voor Rechtssociologie (UFSIA), blijkt dat ook rechtssociologen zich sinds enkele decennia toeleggen op de menigvuldige relaties tussen het recht en de samenleving. De auteurs lichten de voornaamste aandachtspunten toe binnen dit onderzoeksveld en geven een stand van zaken van de studie van de juridische beroepen vanuit rechtssociologisch oogpunt.

Tot slot maakt Xavier Rousseaux bilan op van het lopend onderzoek in de Belgische sociale rechtsgeschiedenis.

BIBLIOGRAFIE

ABEL R.L., *The legal profession in England and Wales*, Oxford, Basil Blackwell, 1988, XIX-548 p.

ARNAUD-DUC (N.), *La discipline au quotidien. La justice correctionnelle dans la Provence aixoise au XIXe siècle* (Publications du Centre Georges Chevrier pour l'histoire de la Bourgogne du Moyen Age à l'époque contemporaine, 14), Dijon, Éditions universitaires de Dijon, 1997.

BADINTER (R.) e.a., *L'épuration de la magistrature de la Révolution à la Libération* (Association Française pour l'Histoire de la Justice. Histoire de la Justice), Parijs, Loysel, 1994, 161 p.

BANAT-BERGER (F.), "Le Ministère de la Justice: historique des structures et présentation de ses archives contemporaines", *Histoire de la Justice*, nr. 10, 1997, p. 239-287.

BANCAUD (A.), "La magistrature et la répression politique de Vichy ou l'histoire d'un demi-échec", *Droit et Société*, 1996, 34, p. 557-574.

BERNS-LION (N.), *Le monde des magistrats en Belgique (Courrier hebdomadaire du C.R.I.S.P., n°s 852 & 867)*, Brussel, 14 september 1979 & 8 februari 1980, 25 + 32 p.

BETRI (L.) & PASTORE (A.) (red.), *Avvocati, medici, ingegneri. Alle origine delle professioni moderne (secoli XVI-XIX)*, Bologna, CLUEV (Heuresis IX Sezione di Scienze Storiche, 3), 1997, 436 p.

BORLOO (J.-P.), *Pauvre justice, ou l'inégalité des citoyens devant la loi*, Brussel, EPO, 1997, 294 p.

BOS (N.J.P.M.), *Notabele ingezetenen. Historische studies over Nederlandse elites in de negentiende eeuw* [Dissertatie Utrecht, 1995], Brussum, bij de auteur, 1995, 289 p.

BRAUM (S.), *Geschichte der Revision im Strafverfahren von 1877 bis zur Gegenwart: zugleich eine Kritik der Kontinuität politischer Macht im Recht (Frankfurter kriminalwissenschaftliche Studien, 55)*, Frankfurt a.M., Lang, 1996, 264 p.

CALE (M.), *Law and society: an introduction to sources for criminal and legal history from 1800 (Public record office readers guide, 14)*, London, Public record office, 1996, X-138 p.

CAMMAER (H.) & HUYSE (L.), "Recrutering en selectie in de Belgische advocatuur", in A. HOEKEMA & J. VAN HOUTTE (red.), *De sociologische werkkamer*, Deventer, Van Loghum Slaterus, 1982, p. 41-63.

CHARLE (C.), *Les élites de la république 1880-1900*, Parijs, Fayard, 1987.

CHARLE (C.), *Naissance des "intellectuels" 1880-1900 (Le sens commun. Collection dirigée par Pierre Bourdieu, 18)*, Parijs, Éditions de Minuit, 1989, 271 p.

CHARLE (C.), "Méritocratie et profession juridique: les secrétaires de la conférence du stage des avocats de Paris, une étude des promotions 1860-1870 et 1879-1889", *Paedagogica Historica*, 1994, XXX, 1, p. 303-324.

CHARLE (C.), *Les intellectuels en Europe au XIXe siècle. Essai d'histoire comparée (L'Univers historique, Parijs, Le Seuil, 1996, 379 p.*

CHAULEUR (A.), "Les archives judiciaires. La commission permanente des archives et l'histoire de la justice", *Hommage à André Braunschweig. Mettre l'homme au coeur de la Justice*, Parijs, Litec, 1997, p. 185-216.

CHAUVAUD (F.), "Carte judiciaire et justice de proximité. Enjeux autour des modèles de justice", *Histoire de la Justice*, nrs. 8-9, 1995-1996, p. 49-57

CHAUVAUD (F.), "La magistrature et les chemins incertains de la professionnalisation (an 8-1958)", in P. GUILLAUME (red.), *La professionnalisation des classes moyennes*, Bordeaux, Édition Maison des Sciences de l'Homme et d'Aquitaine, 1996a, p. 37-85

CHAUVAUD (F.), "La magistrature du parquet et la diabolisation du politique 1830-1870", *Droit et société*, 34, 1996b, p. 541-556.

CHAUVAUD (F.), "La parole captive. L'interrogatoire judiciaire au XIXe siècle", *Histoire et archives*, 1997, nr. 1, p. 33-60.

CHAUVAUD (F.), *Les passions villageoises au XIXe siècle. Les émotions rurales dans les pays de Beauce, du Hurepoix et du Mantois*, Parijs, Publisud, 1995, 272 p.

CHAUVAUD (F.), "L'équarrissage de la justice. Histoire du territoire judiciaire en France (1790-1930): l'exemple du ressort du tribunal d'instance", in X. ROUSSEAU & R. LEVY (red.), *Le pénal* (1997), p. 337-350.

CHAUVAUD (F.) & PETIT (J.) (red.), *L'histoire contemporaine et les usages des archives judiciaires (1800-1939). Actes du colloque d'Angers (11-13 décembre 1997)*, Parijs, Archives Nationales, [ter perse 1998].

CHAUVAUD (F.) [i. s.m. YVOREL (J.-J.)], *Le juge, le tribun et le comptable. Histoire de l'organisation judiciaire entre les pouvoirs, les savoirs et les discours (1789-1930) (Historiques. Collection dirigée par Jacques-Guy Petit)*, Parijs, Anthropos, 1995.

CHAUVAUD (F.) & YVOREL (J.-J.), "Les "terroirs judiciaires" en France de 1789 aux années 1930", *Droit et société*, 1995, 29, p. 83-100.

CHRISTIAENS (J.), "Stoute kinderen achter slot en grendel. Het vaderlijke tuchtingsrecht

in de ontstaansgeschiedenis van de negentiende-eeuwse kindbescherming", *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 1994, XX, p. 149-169.

CHRISTIAENS (J.), "Alle gekheid in een hokje: verzoeken tot opsluiting in de vroege negentiende eeuw", in C. ALEXANDER & S. GUTWIRTH (red.), *Te gek voor recht? (Tegenspraak-Cahier, 17)*, Gent, Mys en Breesch, 1997, p. 19-36.

CHRISTIAENSEN (S.), "De zaak Falleu & Co: de opmerkelijke aanleiding tot de "Wet Lejeune". Hoe politieke opportunisten het crimineel beleid beïnvloeden", *Panopticon*, 1997, XVIII, 5, p. 507-525.

COING (H.) (red.), *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte (Veröffentlichungen des Max-Planck-Institut für europäische Rechtsgeschichte)*, München, Beck, 1973-.

COPPENS (C.), "Het Tribunal civil du département de l'Escaut en de Rechtbank van Eerste Aanleg te Gent: een bijdrage tot de studie van de burgerlijke rechtspraak in de periode 1796-1830", in P. GÉRIN (red.), *Droit, histoire et société* (1981), p. 1-51.

CRÉPIN (M.), "La fortune des juristes rennais acteurs de la Révolution", in M. MORABITO (red.), *La révolution* (1989), p. 93-104.

CRÉSPIN (H.), *Les frais de justice au XIXe siècle*, Parijs, Univ. Pantheon, 1995, 172 p.
Crime, histoire & sociétés. Crime, history and societies, Genève, Droz, 1997- (uitgegeven door de International Association for the History of Crime and Criminal Justice IAHCJ)

DANGUY DES DÉSERTS (P.), "Origines et destins des étudiants en droit inscrits à la Faculté de Rennes à la fin de l'Ancien Régime", in M. MORABITO (red.), *La révolution* (1989), p. 159-217.

DAUCHY S., HUMBERT S. & ROYER J.-P. (red.), *Le juge de paix. Nouvelles contributions européennes. Actes de la table ronde tenue à Lille le 22 mars 1993*, Villeneuve d'Ascq, Centre d'histoire judiciaire, 1995, 181 p.

DEBRÉ (J.L.), *La justice au XIXe siècle. Les magistrats*, Parijs, Librairie académique Perrin, 1981, 223 p.

DE CLERCK (S.), *Het bos en de bomen. Justitie hervormen*, Tielt, Lannoo, 1997, 184 p. [ook in Franse vertaling: *Les arbres et la forêt. Réformer la justice*, Lannoo, 1997, 186 p.]

DE JONG (J.), "Prosopografie, een mogelijkheid. Eliteonderzoek tussen politieke en sociaal-culturele geschiedenis", *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 1996, CXI, p. 201-215.

DE RUYVER (B.), *De strafrechtelijke politiek gevoerd onder de socialistische Ministers van Justitie E. Vandervelde, P. Vermeylen en A. Vranckx*, Antwerpen, Kluwer, 1988, 346 p.

DE SMET (B.), "Le juge d'instruction: obstructionniste ou acteur indispensable dans le procès pénal?", *Revue internationale de droit pénal*, 1996, p. 417-464.

DE SMET (B.), "De justitie in de steigers. Beschouwingen over het ontwerp Franchimont als steunpijler van een moderne gerechtelijke constructie", *Panopticon*, 1997, XVIII, p. 209-220.

DE SMET (B.), "De wankelende positie van de onderzoeksrechter. Bedenkingen bij de zelfstandiging van de politie en de telooorgang van het gerechtelijk onderzoek", *Panopticon*, 1997, XVIII, p. 141-168.

DE WIN (P.), *Rechtshistorische Bibliografie van België 1980-1985 (Juris Scripta Historica, 4)*, Brussel, Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 1991, 210 p.

DE WIN (P.), *De kaakstraf in België van de Franse Tijd tot 1867 (Ius Scripta Historica, 6)*, Brussel, Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, 1992, 141 p.

DUPEUX (L.), HUDEMANN (R.) en KNIPPING (F.), *Strukturen und Beziehungen. Élités en France et en Allemagne aux XIXe et XXe siècles. Structures et relations. Vol. 2*, München, R. Oldenbourg, 1996, 200 p. [voor deel I zie Hudemann]

DUPONT-BOUCHAT (M.-S.), "Criminalité féminine – justice masculine. Les femmes devant la justice des hommes en Belgique au 19e siècle. Discours et pratique", in L. COURTOIS e.a., *Femmes et pouvoirs. Flux et reflux de l'émancipation féminine depuis un siècle*, Louvain-la-Neuve, 1992, p. 65-80.

DUPONT-BOUCHAT (M.-S.) & ROUSSEAU (X.), "La permanence du personnel judiciaire en Belgique à l'époque des Révolutions (1780-1800)", *IAHCCJ-Bulletin*, nr. 15 ("Le monde judiciaire. The judicial world"), februari 1992, p. 11-27.

DURAND-BARTHEZ (P.), *Histoire des structures du ministère de la justice (1789-1945)*, Parijs, PUF, 1973, 96 p.

EMSLEY (C.), *Crime and society in England, 1750-1900 (Themes in British Social History)*, 2de uitg., Londen, Longman Publishing Group, 1996.

FABER (S.) & VAN RULLER (S.), *Afdoening van strafzaken in Nederland sinds 1813. Ontwikkelingen in beleid en praktijk*, Amsterdam, 1995.

FARCY (J.-C.), *Guide des archives judiciaires et pénitentiaires, 1800-1958*, Parijs, CNRS éditions, 1992, 1175 p.

FARCY (J.-C.), *Deux siècles d'histoire de la justice*, Parijs, CNRS, oktober 1996 (CD-ROM).

FARCY (J.-C.), "Justice, paysannerie et Etat en France au XIXe siècle", in X. ROUSSEAU & R. LEVY (red.), *Le pénal* (1997), p. 191-208.

FARCY (J.-C.) & ROUSSO (H.), *Justice, répression et persécution en France (fin des années 1930-début des années 1950): essai bibliographique (Cahiers de l'Institut d'histoire du temps présent. Série Justice)*, Parijs, CNRS (Institut d'histoire du temps présent), 1993, 165 p.

FARGE (A.), "Les archives du singulier. Quelques réflexions à propos des archives judiciaires comme matériau de l'histoire sociale", in C. CHARLE (red.), *Histoire sociale. Histoire globale? Actes du colloque des 27-28 janvier 1989*, Parijs, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1993, p. 183-190

FIJNAUT (C.) (red.), *Gestalten uit het verleden. 3. Samenleving, criminaliteit en strafrechtspiegeling*, Deurne, Kluwer Rechtswetenschappen, 1993.

FITZSIMMONS (M.P.), *The Parisian Order of Barristers and the French Revolution*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1987.

FRANÇOIS (L.), "Intellectuel en revolutionaire bedrijvigheid: een elitewijziging? Casus: de Oostvlaamse advocaten van 1830", *B.T.N.G.*, XII, 1981, 3-4, p. 535-579.

GADEYNE (G.), *De Rechtbank van Eerste Aanleg (en voorlopers). Organisatie, bevoegdheid en archiefvorming. Deel I. De rechtbank van eerste aanleg (algemeen) en de burgerlijke rechtbank (1794-1970)*, Brussel, 1998 [ter perse in de reeks *Miscellanea Archivistica Studia*].

GARNOT (B.) (dir.), *Juges, notaires et policiers délinquants XIV-XIXe siècle (Publications de l'Université de Bourgogne LXXXVI; Série du centre d'études historiques, 7)*, Dijon, Éditions universitaires de Dijon, 1997.

GAUDAMET (Y.-H.), *Les juristes et la vie politique de la IIIe République*, Parijs, P.U.F., 1970.

GÉRIN (P.) (red.), "Droit, histoire et société. Recht, geschiedenis en maatschappij", *R.B.H.C.-B.T.N.G.*, XIV, 1983, 1-2 (themanummer), 285 p.

GHIJS (I.), *Zwartboek justitie. Van halve waarheden en hele leugens*, Antwerpen, Icarus, 1997, 223 p.

GILISSEN (J.), "L'ordre judiciaire en Belgique au début de l'Indépendance", *Journal des Tribunaux*, 1983, p. 565-574, 585-596.

GOETHALS (J.), *Abnormaal en delinkwent. De geschiedenis en het actueel functioneren van de wet tot bescherming van de maatschappij (Interuniversitaire reeks criminologie en strafwetenschappen, 21)*, Antwerpen-Arnhem, Kluwer & Gouda Quint, 1991, XVI-333 p.

HALPÉRIN (J.-L.), *Les professions judiciaires et juridiques dans l'histoire contemporaine. Modes d'organisation dans divers pays européens*, Parijs, Centre lyonnais d'histoire du droit, 1992 [onder dezelfde titel verscheen een samenvatting in *Droit et société*, 1994, 26, p. 109-115]

HALPÉRIN (J.-L.) (red.), *Avocats et notaires en Europe. Les professions judiciaires et juridiques dans l'histoire contemporaine* (Collection *Droit et Société*, 19), Parijs, L.G.D.J., 1996, 320 p.

HOBSON (W.K.), "Symbol of the new profession: emergence of the large law firm, 1870-1915", in G.W. GAWALT (red.), *The new high priests. Lawyers in post-civil war America*, Westport, Conn., Greenwood Press, 1984, p. 3-27.

HOLTHÖFER (E.), *Beiträge zur Justizgeschichte der Niederlande, Belgiens und Luxemburgs im 19. und 20. Jahrhundert* (Rechtsprechung 6), Frankfurt-am-Main, 1993, IX-315 p.

HUDEMANN (R.) & SOUTOU (G.-H.) (red.), *Strukturen und Beziehungen. Élités en France et en Allemagne aux XIXe et XXe siècles. Structures et relations. Vol. 1*, Munchen, R. Oldenbourg, 1994, 324 p. [voor deel I zie Dupeux]

HUMBERT S., "Les élections des juges de paix dans le département du Nord (1790-An 11)", in X. ROUSSEAU & R. LEVY (red.), *Le pénal* (1997), p. 351-370.

HUYSE (L.), "De recruitering in de Belgische advocatuur", *Panopticon*, 3, 1982, p. 34-41.

HUYSE (L.), "Politieke benoemingen in de magistratuur. Een probleemstelling", *Panopticon*, VI, 1985, 2, p. 122-128.

HUYSE (L.), "Dertigduizend juristen: om wat te doen?", *Rechtskundig Weekblad*, 49, 1985, 11, p. 721-726.

HUYSE (L.) & DHONDT (S.), *Onverwerkt verleden. Collaboratie en repressie in België*, Leuven, Kritak, 1991, 310 p.

HUYSE (L.) & SABBE (H.), *De situatie van de stagiairs van de Nederlandse Orde van Advocaten bij de balie te Brussel. Rapport van een enquête bij tweede- en derdejaarsstagiairs*, KUL, Instituut Recht en Samenleving, november 1993a.

HUYSE (L.) & SABBE (H.), "Werkkringen van jonge juristen. Een onderzoek bij Leuvense alumni", *Vlaams Jurist Vandaag*, 1993b, 2e kwartaal, 9-14.

HUYSE (L.) & SABBE (H.), "De magistratuur na de oorlog", in L. HUYSE & K. HOF-LACK (red.), *De democratie heruitgevonden. Oud en nieuw politiek België 1944-1950*, Leuven, Van Halewyck, 1995, p. 131-149.

HUYSE (L.) & SABBE (H.), *De Mensen van het Recht*, Antwerpen, Hadewijch, 1997, 245 p.

JANSSEN (C.) & VERVAELE (J.), *Le ministère public et la politique de classement sans suite* (Centre National de Criminologie. Publication, 14), Brussel, Bruylant, 1990, XXII-418 p.

JANSSENS (E.), *Notice sur les procureurs du roi près le tribunal de première instance de Tournai 1800-1970* (Publications extraordinaires de la Société Royale d'Histoire et d'Archéologie de Tournai, 1), Doornik, 1983 (ook verschenen in: *In memoriam André et Elisabeth Vormelzeele. Histoire du droit, laïcité, libéralisme et radition populaire à Tournai et dans le Tournaisis*, Doornik, 1984, 135-155).

KARPIK (L.), *Les avocats. Entre l'État, le public et le marché. XIIIe-XXe siècle* (Bibliothèque des sciences humaines), Parijs, Gallimard, 1995, 482 p.

KNAFLA (L.A.), *Crime, police and the courts in British history* (Readings from criminal justice history, 1), Westport (Conn.) & Londen, Meckler, 1990, XVIII-336 p.

LANGERWERF (E.) & VAN LOON (F.), "Advocaat een beroep met toekomst? Een onderzoek bij de advocaten-stagiaires aan de Balie te Antwerpen", *Rechtskundig Weekblad*, 49, 1985-1986, p. 2251-2266.

LANGERWERF (E.) & VAN LOON (F.), "Wat na de stage? Een onderzoek naar de advocaten met minder dan vijf jaar tableau aan de Balie te Antwerpen", *Rechtskundig Weekblad*, 49, 1985-1986, p. 2379-2390.

LASCOUMES (P.), PONCELA (P.) en LENOËL (P.), *Au nom de l'ordre. Une histoire politique du code pénal*, Parijs, 1989.

LE BÉGUÉC (G.), "Les avocats et la naissance des partis politiques (1888-1903)", *Histoire de la Justice*, 1992, 5, p. 177-188.

LE BÉGUÉC (G.) (red.), *Avocats et barreaux en France 1910-1930*, Nancy, Presse universitaire de Nancy, 1994, 151 p.

LECOQ (P.) & MARTINAGE (R.), "Les magistrats et la politique au XIXe siècle. L'exemple des commissions mixtes de 1822", *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, L, 1982, 1, p. 19-48.

LENDERS (P.) (red.), *Het politiek personeel tijdens de overgang van het ancien regime naar het nieuwe regime in België (1780-1830: colloquium van 14 december 1991 te Brussel – Le personnel politique dans la transition de l'ancien régime au nouveau régime en Belgique (1780-1830): colloque du 14 décembre 1991 à Bruxelles (Anciens Pays et Assemblées d'États – Standen en Landen, 96)*, Heule, UGA, 1993, 224 p.

LENOËL (P.), *Les grandes phases d'incrimination entre 1815 et 1940. Les mouvements de la législation pénale. Lois, décrets, projets, propositions*, Parijs X-Nanterre, CNRS, novembre 1992, 218 p.

LESAGE (X.), *Den duerwaerder. Geschiedenis van het gerechtshoofdsambt*, Kapellen, Pelckmans, 1993, 353 p.

LEUWERS (H.), *Un juriste en politique. Merlin de Douai (1754-1838)*, Arras, Artois Presses Université, 1996, 378 p.

LOGIE (J.), *Les magistrats des cours et tribunaux en Belgique 1794-1814. Essai d'approche politique et sociologique*, 3 dl., Parijs (onuitg. thèse d'État, Université de Paris IV-Sorbonne), 1995.

LOGIE (J.), "Magistrature et organisation judiciaire d'un État en gestation: la Belgique de 1795 à 1830", in X. ROUSSEAU & R. LEVY (red.), *Le pénal* (1997), p. 385-404.

LORGNIER (J.), MARTINAGE (R.) & ROYER (J.-P.) (red.), *Justice et république(s). Colloque de Lille, septembre 1992 (L'espace juridique)*, Hellemmes, ESTER (Études Scientifiques et Techniques pour l'Enseignement et la Recherche)-éditions, 1993, 382 p.

MARTINAGE (R.), ROYER (J.-P.), *Les destinées du jury criminel (L'espace juridique)*, Hellemmes, ESTER-éditions, 1990, 274 p.

MATHEEUSSEN (C.), *Honderd jaar Vlaams pleitgenootschap bij de balie te Brussel 1891-1991. Een verhaal van Vlamingen in hun hoofdstad*, Tielt, Lannoo, 1992.

MATRAY (C.), *Le chagrin des juges: essai sur une crise exemplaire*. Préface d'Antoine Garapon (*Interventions*), Brussel, Complexe, 1997, 161 p.

MERKELBAG (F.), *La magistrature liégeoise au XIXe siècle. La Cour d'Appel et le Tribunal de 1er instance, approche d'un milieu social*, Luik, onuitg. lic. verh. gesch. Université de Liège, 1985.

MÉTAIRIE (G.), *Le Monde des Juges de Paix de Paris 1790-1838*, Parijs, E. Loysel, 1990, 367 p.

MILO (M.), "Publiek domein in privaatrecht en administratiefrecht. Een negentiende-eeuwse discussie in gescheiden circuits", *Recht en Kritiek*, 1995, 21, 2, p. 166-187 (ook verschenen in VANHEMELRYCK (F.) (red.), *Rechte ende justicie. Handelingen van het XIIIe Belgisch-Nederlands Rechtshistorisch Congres K.U. Brussel 1 en 2 december 1994*, Brussel, K.U.B., 1997, p. 225-256).

MINNAERT (M.), "De onderzoeksrechter: onpartijdig en onafhankelijk = eenzaam?", *Algemeen Juridisch Tijdschrift*, 1996-1997, p. 61-79 (*AJT-dossier*, 1996-1997, nr. 5).

MISSON (L.), *Quelle justice voulez-vous? Comment réformer la Justice, le Barreau et le justiciable?*, Brussel, Pire, 1997, 269 p.

MORABITO (M.), "Les carrières des juristes rennais acteurs de la Révolution de 1789 à 1815", in M. MORABITO (red.), *La révolution* (1989), p. 1-62.

MORABITO (M.) (red.), *La révolution et les juristes à Rennes (Travaux et recherches. Série / de la/ Faculté des Sciences juridiques de Rennes)*, Parijs, Economica, 1989, 217 p.

NANDRIN (J.-P.), "Éclairage historique. De l'homme "de bien" au juge professionnel ou l'histoire ambivalente d'un désenchantement?", in G. BENOIT, F. LIEVENS F. en L. LOUSBERG (red.), *Compétences des juges de paix et des juges de police [etc.]*, Brugge, Die Keure, 1992, p. 17-38.

NANDRIN (J.-P.), "Les nominations judiciaires de 1832. Enjeux constitutionnels et politiques et légitimation du nouvel état belge", in P. LENDERS (red.), *Het politiek personeel* (1993), p. 41-70.

NANDRIN (J.-P.), *Hommes, normes et politique. Le pouvoir judiciaire en Belgique aux premiers temps de l'indépendance (1832-1848)*, 4 dln., Louvain-la-Neuve, U.C.L., onuitgegeven doctoraatsverhandeling departement geschiedenis, 1994-1995, 1114 p. [samenvatting in B.T.N.G., 1994-1995, XXV, 3-4, p. 255-262].

NANDRIN (J.-P.), "Les nominations judiciaires en Belgique en 1832. Une entreprise de légitimation d'un jeune État indépendant", in X. ROUSSEAU & R. LEVY (red.), *Le pénal* (1997), p. 405-424.

NEEFS (B.), "Hérédité et permanence dans la fonction notariale: le cas du notariat d'Ollignies (Hainaut)", in P. LENDERS (red.), *Het politiek personeel* (1993), p. 205-213.

PIETERMAN (R.), *De plaats van de rechter in Nederland 1813-1920. Politiek-juridische ideeënstrijd over de scheiding van machten in de staat*, Arnhem, Gouda Quint, 1990, VIII-260 p.

PIETERMAN (R.) e.a. (red.), *Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis van de negentiende eeuw. Studiedag 1993 (SI-EUR-reeks, 2)*, Arnhem-Rotterdam, Gouda Quint & Faculteit der rechtsgeleerdheid Erasmus Universiteit (Sanders-Instituut), 1994, 254 p.

POORTINGA (E.), VEEN (T.J.) & JANSEN (C.J.H.), *Twaalf bijdragen tot de studie van de rechtsgeschiedenis van de negentiende eeuw*, Amsterdam, Faculteit der Rechtsgeleerdheid UvA, 1993.

"Pratiques de la justice, XVIe-XIXe siècles", *Annales. Histoire, Sciences sociales*, 1996, LI, nr. 3, p. 611-706 (themanummer).

PUT (E.), *Het Ministerie van Justitie (1831-1988. Deel I. Organisatiestructuur van de centrale administratie en de adviesorganen (Miscellanea archivistica Studia, 6)*, Brussel, 1990.

PUT (E.), *Het Ministerie van Justitie (1831-1988. Deel II. Overzicht van de bevoegdheden (Miscellanea archivistica Studia, 22)*, Brussel, 1992.

RANIERI (F.) (red.), *Gedruckte Quellen deer Rechtsprechung in Europa (1800-1945). I*, Frankfurt a.M., 1992.

RIDEAU (J.), "Les juges et l'activité du tribunal de district de La Rochelle (1790-1795)", in *Études d'histoire du droit à l'époque contemporaine (XIXe-XXe siècles) présentées aux journées internationales de la Société d'Histoire du Droit Poitiers et La Rochelle (1er au 4 juin 1983)* (*Publication de la Faculté de droit et des sciences sociales de Poitiers*, 13), Parijs, P.U.F., 1985, p. 191-202.

ROBERT (P.) & EMSLEY (C.) (red.), *History and Sociology of Crime. Geschichte und Soziologie des Verbrechens. Histoire et sociologie du crime (Hamburger Studien zur Kriminologie, Band 10/1)*, Pfaffenweiler, Centaurus-Verlagsgesellschaft, 1991, 160 p.

ROELANS (G.), "Belgische rechters in de Egyptische magistratuur (1875-1914)", *Vlaams Jurist Vandaag*, 1991, p. 4-8. thesis: *De Belgen in Egypte 1822-1914. Bijdrage tot de Belgische expansiegeschiedenis*, Leuven, E. Stols, 1986

ROUSSEAU (X.), "De la justice révolutionnaire à la justice républicaine: le tribunal criminel de Bruxelles (1794-1795)", in *La Révolution et l'Ordre juridique privé. Rationalité ou scandale? Actes du colloque d'Orléans 11-13 septembre 1986. Tome II (Université d'Orléans, 8)*, Parijs-Orléans, CNRS - Université d'Orléans & P.U.F., 1988, p. 527-540.

ROUSSEAU (X.), "Les tribunaux criminels en Brabant sous le Directoire (1795-1800). Acculturation et résistance à la justice républicaine", in J. CRAEYBECKX & F.G. SCHEELINGS, *De Franse Revolutie en Vlaanderen. De Oostenrijkse Nederlanden tussen oud en nieuw regime. La Révolution française et la Flandre. Les Pays-Bas autrichiens entre l'ancien et le nouveau régime*, Brussel, 1990, p. 277-306.

ROUSSEAU (X.), "Un patrimoine en péril? Réflexions sur les sources pour l'histoire de la justice en Belgique (XIXe-XXe s.)", *Archives et bibliothèques de Belgique*, LXIV, 1993a, 1-4 (uitg. 1994), p. 65-115.

ROUSSEAU (X.), "Le personnel judiciaire en Belgique à l'époque des révolutions (1780-1832)", in P. LENDERS (red.), *Het politiek personeel* (1993b), p. 13-40;

ROUSSEAU X., "Le droit pénal en Belgique au 19e siècle en perspective historique", *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, LXI, 1993c, p. 453-470.

ROUSSEAU (X.), DUPONT-BOUCHAT (M.-S.), VAEL (C.) (red.), *Révolutions et Justice pénale en Europe (1780-1830). Modèles français et traditions nationales. Revolution and Criminal Justice in Europe. 1780-1830. French models and national traditions*, Parijs, L'Harmattan, 1998 [ter perse]

ROUSSEAU (X.) & LEVY (R.) (red.), *Le pénal dans tous les états. Justice, États et Sociétés en Europe (XIIe-XXe siècles) (Publications des Facultés universitaires Saint-Louis, nr. 74)*, Brussel, F.U.S.L., 1997, 462 p.

ROYER (J.-P.), *La société judiciaire depuis le XVIIIe siècle*, Parijs, P.U.F., 1979, 347 p.

ROYER (J.-P.), *Histoire de la justice en France de la monarchie absolue à la République*, Parijs, P.U.F., 1995, 788 p.

ROYER (J.-P.), MARTINAGE (R.), LECOCQ (P.), *Juges et notables au XIXe siècle*, Parijs, P.U.F., 1982, 398 p.

SABBE (H.) & HUYSE (L.), *De juristen in België. Een beroepsgroep in beweging (Cahiers van het Instituut Recht en Samenleving (Faculteit Rechtsgeleerdheid KU Leuven), 3)*, Leuven, 1994, 65 p.

SAVAGE (J.), "Profession libérale, libéralisme républicain: le barreau et la république 1871-1904", in LORGNIER (J.) e.a. (red.), *Justice et République(s)*, p. 43-50.

SCHNAPPER (B.), *Voies nouvelles en histoire du droit: la justice, la famille, la répression pénale (XVIe-XXe siècle)*, Parijs, P.U.F., 1991, 688 p.

SIALELLI (J.-B.), *Les avocats de 1920 à 1987: l'Association nationale des avocats, la Confédération syndicale des avocats*, Parijs, Litec, 1987, 272 p.

STEVENS (F.), "La pratique notariale dans les départements occupés de la Belgique: le cas d'Anvers (1794-1814)", in G. GAYOT & J.-P. HIRSCH (red.), *La Révolution française et le développement du capitalisme (Revue du Nord. Collection Historique, 5)*, Rijsel, Revue du Nord, 1989, p. 301-306.

STEVENS (F.), "La Révolution française et le notariat belge. A l'origine du notariat belge contemporain", *Gnomon. Revue internationale d'histoire du notariat*, 1990a, LXX, p. 35-39.

STEVENS (F.), "La question du ressort notarial en Belgique aud dixneuvième siècle ou le spectre du notaire vagabond", in D. VAN DEN AUWEELE D. & F. STEVENS F. (red.), "Houd voet bij stuk". *Xenia iuris historiae G. van Dievoet oblata*, Leuven, 1990b, p. 405-424.

STEVENS (F.), "L'évolution de la législation et de l'organisation notariale en Belgique depuis 1796", *Gnomon. Revue internationale d'histoire du notariat*, 1992, LXXII, p. 13-19.

STEVENS (F.), "Als een rots in de branding? Het notariaat en de Franse revolutionaire wetgeving over het notarisambt (1791-1803)", in P.L. NÈVE (red.), *Quod Notemus. Zes opstellen over de regelgeving betreffende het notariaat van de middeleeuwen tot vandaag*, Deventer, Kluwer, 1993, p. 39-57.

STEVENS (F.) & VERWILGHEN (M.), *Koninklijke Federatie van Belgische Notarissen. Een eeuw geschiedenis. 1891-1991*, Brussel, K.F.B.N., 1991, 198 p. (ook in Franse vertaling: *Fédération royale des Notaires de Belgique. Un siècle d'histoire, 1891-1991*).

TANGUY (J.-F.), "Magistrats de la seconde moitié du XIXe siècle: entre précarité et notabilité", in F. CHAUVAUD & J. PETIT (red.), *L'histoire contemporaine* [ter perse 1998].

TULKENS (F.) (red.), *Généalogie de la défense sociale en Belgique (1880-1914). Travaux de séminaire M. Foucault (Louvain-la-Neuve, 1981)*, Brussel, Story-Scientia, 1988.

TULKENS (F.), "L'histoire parlementaire de la loi du 15 mai 1912 relative à la protection de l'enfance et le rôle du patronage", in *Justice et aide sociale. 100 ans d'évolution (Commission Royale des Patronages)*, Brussel, Bruylant, 1994, p. 605-643.

VAN BOVEN (M.W.), "De rechtbanken van koophandel (1811-1838). Iets over de geschiedenis, organisatie en archieven", *Nederlands Archiefblad*, XCVII, 1993, p. 5-28.

VAN DEN BERG (R.), TELLEGEN-COUPERUS (O.E.) & WITTEVEEN (W.J.), *Tussen recht en geschiedenis. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis van de negentiende eeuw. Studiedag Tilburg 1995*, Tilburg, Tilburg University Press, 1996, 261 p.

VAN DEN BERGH (G.), LORENZ (C.) & PIETERMAN (R.), *Het Recht van de Geschiedenis: historische dimensies in sociaal-wetenschappelijk onderzoek van recht*, 's-Gravenhage, VUGA, 1993, 208 p. [themanummer van *Recht der Werkelijkheid*].

VAN DEN WIJNGAERT (M.), *De invloeden op de benoemingen van de magistraten in de negentiende eeuw. De Rechtbank van Eerste Aanleg te Antwerpen (1847-1899)*, Leuven, onuitg. lic. verh., 1964.

VAN DER VORST (P.) & MARY (P.) (red.), *100 ans de criminologie à l'ULB (École des Sciences criminelles Leon Cornil, CVLI)*, Brussel, Bruylant, 1990, 328 p.

VAN GOETHEM (H.) (red.), *Honderd jaar Vlaams rechtsleven: 1885-1985. Bij het eeuwfeest van de Vlaamse Juristen-Vereniging en de 50ste verjaardag van de vernederlandsing van het gerecht*, Gent, 1985.

VAN GOETHEM (H.) (red.), *De taaltoestanden in het Vlaams-Belgisch gerecht, 1795-1935 (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, 52, 1990, nr. 134)*, Brussel, 1990, 358 p.

VAN GOETHEM (H.) "Rebelse rechters: de vestiging van de moderne instellingen in België, 1796-1797", in *Publiek recht, ruim bekeken: opstellen aangeboden aan prof. J. Gijssels*, Antwerpen, Maklu, 1994, p. 303-316.

VAN GOETHEM (H.), *Acculturation juridique et langue de procédure étrangère. L'infiltration ou introduction du français dans les tribunaux, en Flandre, en Wallonie et en France*, in X. ROUSSEAU & R. LEVY (red.), *Le pénal* (1997), p. 219-246.

VAN GOETHEM (H.), "Les justiciables belges face aux nouvelles institutions judiciaires de 1795-1796", in *Justice et institutions françaises en Belgique (1795-1815)*, Hellemmes, Ester, 1996, p. 359-363.

VAN GOETHEM (H.), WAELKENS (L.) en BREUGELMANS (K.) (red.), *Libertés, pluralisme et droit. Une approche historique. Société d'histoire du droit. Actes du colloque d'Anvers (27-30 mei 1993)*, Bruylant, 1995, 333 p.

VANDERBORGHT (J.) & DE HERT (P.), "De nationale magistraten: functies en taken", *Handboek Politiediensten, Organisatie Politiewezen, Gerechtelijk*, Diegem, Kluwer Editorial, Afl. 39, 153, p. 1-32

VANDERBORGHT (J.) & DE HERT (P.), "Magistraten met aanleg voor politiewerk: de nationale magistraten", *Vigiles*, 1996, 1, p. 1-19.

VAN HOUTTE (J.) & LANGERWERF (E.), "Juristen. Enkele basisstatistieken", *Tijdschrift voor Privaatrecht*, 1976, p. 1-40.

VAN HOUTTE (J.) & LANGERWERF (E.), *Sociografische gegevens voor een studie van het gerechtelijk systeem. Juristen. Activiteiten van hoven en rechtbanken*, Antwerpen, Centrum voor Rechtssociologie, 1977.

VAN LAERE (R.), "Limburgers juristen uit het verleden. Enkele korte notities", in P. VRANCKEN (red.), *Privilegium tabellionatus*, z.p. (Genk), 1997, p. 289-306.

VELLE (K.), *Recht en gerecht. Bibliografische inleiding tot het institutioneel onderzoek van de rechterlijke macht (1796-1994)* (*Miscellanea Archivistica Studia*, 61), 2 dln., Brussel, Rijksarchief, 1994, 762 p.

VELLE (K.), *Het Openbaar Ministerie in België (1796-1995). Organisatie, bevoegdheden en archiefvorming* (*Miscellanea Archivistica Studia*, 66), Brussel, 1995a, 410 p.

VELLE (K.), *De Vredegerechten en Politierichtbanken in België (1795-1995). Organisatie, bevoegdheden en archiefvorming* (*Miscellanea Archivistica Studia*, 76), Brussel, 1995b, 338 p.

VELLE (K.), "Gerechtelijke archieven", in J. ART (red.), *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente? Deel IIIb*, Gent, Mens en Cultuur, 1996, p. 219-256.

VELLE (K.), "De materiële en territoriale bevoegdheid van het Vredegerecht in België (1850-1940): een bijdrage tot de politieke geschiedenis van de justitie", *Standen en Landen. Nieuwsbrief*, 1998 [ter perse].

VERBEKE (C.F.), *Belgian law: an annotated bibliographic guide to reference materials, 1803-*

1993 (*Bibliographia Belgica*, 144), Brussel, 1994.

VERSTRAETE (J.), *Geschiedenis van de Vlaamse conferentie bij de balie te Antwerpen 1960-1985. Een overzicht van de werkingsjaren tussen 1959 en 1984*, Antwerpen-Apeldoorn, Maklu, 1990, 334 p.

VOVELLE (M.) (red.), *La révolution et l'ordre juridique privé rationalité ou scandale? Actes du colloque d'Orléans, 11-13 septembre 1986*, 2 dln., Orléans, CNRS & Université Orléans, 1986, 405-836 p.

WEBER (D.), *Homo Criminalis*, Brussel, VUBPress, 1996, 190 p.